

A paraszti gazdálkodás – az egyéni emlékezetekben

A paraszti gazdálkodás néprajzi vizsgálata az anyagi kultúra kutatásának részeként kezdődött, és a gyűjtések interpretációját az etnográfia szemléleti premisszái, valamint a parasztságról alkotott társadalomképek határozták meg.¹ Györffy István az agrármunkák: az aratás, a nyomtatás és a cséplés ősi módjait kereste, ami a magyarság keleti örökségének és a néphagyomány folytonosságának igazolására egyaránt alkalmas lehetett. Gunda Béla az 1930-as évek második felében a Bódva-völgyében gyűjtötte a „tárgyi néprajz” adatait, s örökítette meg fotókkal és rajzokkal szemléltetve a „népi mezőgazdálkodás” munkafolyamatait, tereit és eszközeit (a szántást, a kaszálást, a cséplést, a nyomtatás helyszíneit, az eke- és sarlótípusokat, a boronákat). Mindezt Györffy tipológiája szerint rendszerezi, és arra a következtetésre jut, hogy a Bódva mentén az Alföld és az Északkelet-Kárpátok mezőgazdálkodásának elemei találkoznak, melyek a termelés „ősi rétegeivel”, a „lappangva élő reliktumokkal” egészülnek ki (pl. a gabona nyűvésével vagy a kalászkok lábbal kitaposásával). A fiatal etnográfus az öregek emlékeit is felhasználja („emlékeznek a szabad gazdálkodás idejére, amikor mindenki azt vetett a földjébe, amit akart”), mégis a megfigyelt gazdasági eszközök és épületek, a munkafolyamatok, a faluhatárok és a településrend materiális valóságukban tanúskodnak a gazdálkodás jelenbeli (1930-as évek) és egyben ősi formáiról.²

Az efféle terepmunka minden bizonnyal kulturális élményt nyújtott (Gunda Bélának Szőlősárdón egy cséptáncot is bemutattak), mások azonban egyéb szempontokat is figyelembe vettek. A gazdagparaszti családból származó Bátty Zsigmond 1905-ben úgy látja, hogy a földművelést az ország nagy részén „sajnos meglehetősen primitív módon üzik. Erdélyben pl. még bővében találunk faekéket, faásókat, primitív arató sarlókat, más gyatra munkaeszközökkel egyetemben... és sokfelé még most is ősi módon lovakkal nyomtatnak.”³ Az egykori déldunántúli tanító, Gönczi Ferenc 1914-ben elégedettebb a göcseji falvakban tapasztaltakkal: „A föld műveléséhez használt eszközeik egy része már kielégítő. A régi faekék kikerültek a használatból, azonban a modernebb vasekéket még mindig nem merik használni, mert »azután nem lesz kenyír«, vagyis kevés terem... Különben a gyakorlatilag jól bevált eszközöket szívesen beszerezik. A vagyonosabbak kisebb gazdasági gépeket, szecs kavágót, konkolyrostát is be-

¹ A tanulmány a Bolyai János Ösztöndíj támogatásával, az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programja keretében készült.

² GYÖRFFY 1928, 1–46, GUNDA 1934, 1–16, GUNDA 1937, 45–70.

³ Idézi SZILÁGYI 2000, 462.

szereznek. A drágábbba kerülőket közösen veszik meg.”⁴ Ezekben a szövegekben tehát a földművelés „elmaradottságának” középosztályi bírálata, valamint a falusi agrármodernizáció igénye fogalmazódik meg.

Az 1940-es évek végétől a történeti néprajz számára új perspektívák nyíltak. Etnográfusok kutatták a középkori földművelési rendszereket és a határhasználatot vagy az állattartás évszázadait⁵, monográfiák születtek egy-egy kultúrnövény történetéről⁶, de a hagyományos témák, pl. az aratás és a nyomtatás technológiájának vizsgálata is népszerű maradt, és új szempontokkal: a munkaszervezet és a migráció „szociológiai vonatkozásaival” egészült ki.⁷ Ezekben az évtizedekben népes munkaközösségek árasztották el a falvakat, és az emlékezők tucatjait mozgósították: „18 falu több száz adatközlőjének ezernyi cédulája biztos alapot teremt egy leltűnt feudálkapitalista korszak paraszti gazdálkodásának felvázolására” – fogalmazott magabiztosan a Tápió-vidéken gyűjtő etnográfus.⁸ Ugyanilyen tömegessé vált és sokszor egyoldalú faktológia jellemezte az archivális források gyűjtését, melyek a szájhagyomány és a visszaemlékezések „tényleges forrásértékével kapcsolatos problémákra” irányították a figyelmet. A 19. századi agrárszakemberek, illetve a szakigazgatás terminológiáját pedig (két- és háromnyomásos gazdálkodás, nyomáskényszer, vetésforgó, bakhátas szántás stb.) a parasztiként számon tartott termelés fogalmaiként vették át, és az adatközlők által mondottakat eszerint értelmezték.⁹

Több évtized távlatából bizonyára nem lehet az egykori gazdálkodás sokszínűségét, gazdag tapasztalati világát felidézni, a folyton változó nyelv sem alkalmas erre. Különösen akkor, ha az etnográfusok a beszélgetőpartnereiket adatközlőknek tekintették, és a tudományos koncepcióikhoz igazodó, eldöntendő vagy kiegészítendő kérdéseket tettek fel: pl. használtak-e a századfordulón faekét, mikor volt a tagosítás? Fennmaradtak azonban olyan szövegek is, melyek alkalmasak lehetnek annak szemléltetésére, hogy az egykori szereplők miként észlelték gaz-

⁴ GÖNCZI 1914, 562–563, SZIÁGYI 2000, 462.

⁵ PL. BELÉNYESY 1954, 387–415, BELÉNYESY 1955, 57–98, SZABADFALVI 1970

⁶ Balassa Iván az ergológiai és tipológiai elemzésekre, Kósa László a termelés üzemszervezetére és kulturális kontextusaira koncentrált. BALASSA 1960, KÓSA 1980

⁷ PL. KÓSA 1967, 22–40.

⁸ IKVAI 1985, 171.

⁹ Az 1950-es és a '60-as években jellemzővé vált a „feudalizmus” és a „kapitalizmus” terminusok használata is, ami ugyancsak a falusi életvilág külső, normatív értékeléséhez vezetett: „A megkérdezett parasztok között jó egynehány akadt, aki a hagyományos kézütechnikákat, a feudális termelés technológiáját nemegyszer indokolatlanul magasra értékelte, és úgy nyilatkozott, mintha a faeke, a cséphadaró és a lovasnyomtatás a mezőgazdaság fejlődésének, a rentábilis termelés történetének soha utol nem érhető aranykorát fémjeleznék.” HOFFMANN 1963, 296–297.

dasági környezetüket és kapcsolataikat, az agrárátalakulás milyen közösségi és egyéni cselekvésekben vagy magatartásokban fejeződött ki, és ennek miféle narratívái voltak.

I. A határhasználat emlékei

Az etnográfusok generációról generációra nagy figyelmet fordítottak a művelési rendszerek és a határhasználat vizsgálatára. Molnár Balázs a Magyarságtudományi Intézet támogatásával 1940-ben szülőfalujában, a Bihar megyei Komádiban végzett terepmunkát.

„Komádiban rígen nyomás szerint gazdálkodtak. Úgy értse meg, hogy egyik idén az egyik vót bevetve, másik idén a másik.¹⁰ Később már ugart is hagytak, most nincs, mert sok az adó. Egyik idén az egyik legelő, másik idén a másik. Ezelőtt csak búzát, árpát vetettek, hiszen az se ír semmit, ha mindig nyúzza a földet. Jószág sok vót! Az meg mindig dongotta. Ezelőtt ha kimentünk a művesre, egy nap meg több kellett, kün vót az Isten háta megett, arra kün, az egész Obis legelő vót. Most a lú bejár a faluba, arra értve, hogy közvetlen a falu alatt van a legelő félkörben. Igaz, most az időjárás se olyan, de az emberek se. Az emberiség most kofa, kurva kopec, a dógot nem szereti senki, csak a másikat igyekszik becsapni. Akkor ám télen sem ültünk a kocsmában, hanem vágtuk a nádat. Hiszen az állomástól befelé, itt meg a K. Nagy Sándor tanyájáig, azon kívül pedig mindenütt nád vót, nád, de vágtuk is sokan.

Ezelőtt a tengerit a föld alljassába vetettük. Akkor ám alig volt gazda, akinek 2-3 köblösnél több lett vóna, akkor ám meg kellett kapálni a földet. Csak kétszer kapálták, arra nem kapálták, hogy háromszor is. Széll Sándor apjának 13 esztendeig voltam harmadosa, 84-ben, túl a Keressen kapáltam, sok jó tengerim lett. Most ki van a föld ilye. Nem lehet rajta csudálkozni.¹¹

A megszántott földbe ősszel búzát, tavasszal árpát, zabot, ebbe ősszel ismét búzát vetettek, majd tavasz búza, árpa, őszi búza, utána ugar következett. Nem hiába mondták: kétszer szántás, két szelet kenyír, de úgy is vót az. Fekete ugart hagyott, akinek kevesebb vót, újra bevetette bökkönnyel. Most már nincsen ez, nyúzzák a földet. Van úgy, hogy kétszer is vetnek búzát, de csak egyszer írvínyes! Egy évig ugar, majd fekete ugar, nyárban kétszer megszántotta, harmadszor ősszel, mikor vetette a búzát. Nem

¹⁰ Darab föld (Molnár Balázs megjegyzése).

¹¹ Ti. hogy nem terem (Molnár Balázs megjegyzése).

termeltek ezelőtt annyi mindent. Mégis mikor megszédte a gazdasszony a paszulyt, még több maradt rajta, mint most, mikor az egész rajta van. Nem mondom, az időjárás sem olyan, de az emberek se – urhatnék ma a világ. Már akinek száz keresztje termett, abban az időben nagy burzsuj vót. Termett azelőtt annyi árpa, de szükség is vót rá... Igen, mint mondom ezelőtt summáskodtunk, nem riszibe arattunk. 5-6 mázsa búzát, 1 mázsa árpát, meg szalonnát kaptunk. ”¹²

A néprajzosok Tagányi Károly nyomán a tagosítatlan határokból a falvak „egy darab történetét” látták, melyek felosztása és művelése – miként érveltek – a jogi és történeti hagyományokkal (a jobbágy- vagy szabad közösségeknek a használatot szabályozó intézményeivel), valamint a természeti környezet változásaival függött össze, és a népesség életmódját is meghatározta.¹³ Ezért e narratíva, ahogyan a továbbiak is, e változatos: határrészenként és dűlőként eltérő „történetek” megalkotásáról tanúskodik.

A sárréti település lakója a határ használatát és a gazdálkodás mozzanatait az emlékezet által létrehozott mentális térkép elemeihez köti. A legelők és a vetett földek évről évre (*idénként*) váltakoztak, a (köz)legelő közelebb került a faluhoz (a távolság mértékegysége az eléréséhez szükséges idő), tengerit a „föd alljassában” termeltek, a nádasok „K. Nagy Sándor tanyájáig és azon kívül” találhatók. E térképen tehát a tér elemei mozgásban vannak, a múlt időmetszetei elmosódottak (a *rígen, később, ezelőtt, abban az időben, most* a linearitás hiányát jelzik), és jelölései és jelentései is egészen mások (*műves, Isten háta megett, túl a Keressen*), mint amivel a 19. századból ránk maradt kataszteri és határtérképeken találkozunk.¹⁴

A narratíva asszociációi, melyek sokszor a múlt és jelen ellentétén alapulnak, nem teszik lehetővé a határhasználat és annak változásainak rekonstruálását. Az elbeszélés inkább azt jelzi, hogy a falusi hagyomány éppúgy megőrizte a vetett és legeltetett területre osztott (kétnyomásos), a határt átalakító, az őszi, a tavaszi gabonát és az ugart váltogató (háromnyomásos), valamint az ugart takarmánnyal bevető (javított háromnyomásos) gazdálkodás emlékét, mint e normatív rendet megszegő gyakorlatokat (pl. több évig bevetetlenül hagyott földek).

Az adatközlő a határhasználat közösségi hagyományába saját gazdálkodását integrálja. Ennek legfontosabb mozzanatait és az emlékezet „támpontjait” a részes kukoricát adó gazda

¹² Varga András (sz. 1855. Komádi). Néprajzi Múzeum, EA 168.

¹³ Pl. VARGA 1973, 139–154.

¹⁴ A falubeliek által jól ismert elnevezések számunkra már megfelfejthetetlenek, és sokszor az egykori határhasználat emlékeit őrizték meg. Az 1950-es évek elején Szentistvánon az egyik adatközlő így azonosította a faluhatárt: „Nagykúti járás, első osztás, első nyíl, hozzá nagyobb Montály... Második osztás, első nyíl, hozzá a ... járás. Harmadik osztás, első nyíl. Hozzá a kis Montály” – amihez Fél Edit azt a megjegyzést fűzte, „tehát három osztás van, nyilakkal, amiket nem értek egészen jól, és ezekhez járasok.” Néprajzi Múzeum, EA 2515.

neve, egy kimagasló termésű (több mint fél évszázaddal korábbi) év, valamint a megélhetését biztosító aratóbér.

Említettük, az emlékező a mezőgazdasági kultúrához értékeket társít; és ez alapján a jelent (az 1940-es évek elejét), valamint a múltat szembeállítja. „Ezelőtt” csak búzát és árpat termeltek, „azóta” a vetésszerkezet bővült, és az ugar is megszűnt, ez azonban „nyúzza a földet” (a kifejezést többször használja), ezért „most ki van írve”, azaz kevesebbet terem. A stadiális tipológiát megalkotó agrártörténészek a 18–19. századot az agrármodernizáció, sőt az „agrárforradalom” időszakának nevezték, melyet a „hagyományos” nyomásos gazdálkodás és az ugarhasználat felszámolása, a váltógazdálkodás elterjedése, valamint a gépesítés jellemezte.¹⁵ Az adatközlő az ezt „megelőző időszak” termelésének két, a talaj termőképességét fenntartó elemét: a pihentetést és az állatokkal járatást (a „dongatást”) idealizálja, ami a kenyérgabonát és a takarmányt biztosító föld művelésének sajátos erkölcsi attitűdjét jelenti.¹⁶

A parasztember nemcsak a föld jelenbeli kiuzsorázását ítéli el, hanem – egészen nyersen – a merkantilizációt is, amit a nyerészkedéssel, mások megtévesztésével azonosít, és ezzel szemben a kétkezi szorgos munkát tekinti értéknek. („Az emberiség most kofa, kurva kopec, a dógot nem szereti senki, csak a másikat igyekszik becsapni.”) Nem tudjuk, ennek miféle konkrét tapasztalata lehetett egy Bihar megyei faluban 1940-ben, az azonban látható, hogy a jelenséget a környező világ egészére általánosítja. (Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy az emlékező a néhány kereszttel több gabonát betakarító gazdát az utóbb a vállalkozó polgárság számára kisajátított „nagy burzsuj” jelzővel illeti.)

A faluhatárok mentális térképeinek másfajta változatai is fennmaradtak. Hoffmann Tamás 1954-ben a Nógrád megyei falvakban a gabonaneműek nyomtatásának emlékeit kutatta, és egy rimóci parasztember szavait jegyezte fel:

„Egy dűlőben voltak még a földek, mindenki egyszerre szántott, ökrökkel. Összeálltak többen is: sógor, koma, rokon, csakhogy hamarabb megtegyék a szántást. Biztatták az ökröket, cselő ne, hajsza! Meg daloltak. Olyan nótás volt a határ, még a madárral is versenyeztek. Aztán bejött a tagosztály, és vége lett. Már tán a madarak is elköltöztek, azoknak sincs kedvük énekelni.”¹⁷

¹⁵ WELLMANN 1961, 346–350.

¹⁶ Sok más narratívában jelent meg a földek pihentetése és a múlt már-már kánaáni gazdagságának a képze: „77-ben volt a kiegyezés Ferenc Józseffel, felosztották a földeket, mert látták, hogy a nép szaporodik. Németországból jöttek ide nézni, annyi hozott a föld. Annyi volt a termés, mert pihent volt a föld. Akkor hozott 18 mázsát egy katasztrális hold. Olyan kukoricákat, hogy ma látni se lehet olyat”, „Olyan búza lett, magasabb mint én. Nem fért a földön, hogy hova tegyem a csomót... Egymást érte a kereszt.” – szólnak az 1950-es évek elején a mezőkövesdi és az átányi visszaemlékezések. Néprajzi Múzeum, EA 2617, FÉL–HOFER 1997, 24.

¹⁷ Hegedüs Lajos (sz. 1874. Rimóc). HOFFMANN 1963, 297.

E narratívában mintha a Gemeinschaft-eszme metaforája tárulna elénk. A falubeliek együtt dolgoznak a határban, a rokonok és a barátok segítik egymást, az elöljáróság vagy a faluközösség által szabályozott munkarend (az agrárirodalomban: „nyomáskényszer”) tehát egyáltalán nem kényszerként, a hagyományos határhasználat „bilincseként”¹⁸, hanem az egyéneknek biztonságot adó összefogásként és közösségi élményként jelenik meg.

A hiányként megélt múlt sajátos emlékezeti-narratív formáját figyelhetjük meg. Nincsenek ebben konkrét alakok, földrajzi terek vagy művelési módok, ehelyett különféle hangok, dallamok és mozgalmas képek „keltik életre” a határt, egy pittoreszk falurajz tárul elénk, amit a Svetlana Boym által reflexívnek nevezett nosztalgia ural. A munka ünnepi alkalommá válik, és mindez a hagyományt kulturális emlékezetté avatja, s a közösség ősi múltját teremti meg. Ennek aztán a tagosítás vet véget, ami egy értékvesztett világ kezdetét jelenti.¹⁹

Molnár Balázs 1951-ben visszatért szülőfalujába, Komádiba, és folytatta egy évtizede abbahagyott gyűjtőmunkáját. Ezúttal másokat kérdezett, akik a faluhatár másfajta történetét alkották meg.

1850 körül nem volt még búzakenyér. Csak a Hati szigeten termett egy kis búza. Hati sziget Hati Mihály dédnagyapjáié volt. Pógár József kivitt egy búzakenyeret meg egy darab szalonnát, azért vette meg Hati szigetet, 60 kataszteri hold földet. Hati már a nagyvíz idején belegázolt a vízbe, és kicölöpölte birtokának határát. Rávéste bicskával a nevit, az az ő földje vót. Majd mikor tagosítottak, csak akkor csinálták meg a jegyzőkönyvet. Ezenkívül csak Gombosnak, Gargya unokájának vót ott 3 hold földje. Gargya Mártonfiéknak adta a földet, 1 mázsa búzáért és évi kitartásért, de Gargya csak egy évig élt... Sepernyi András és Márton a mai B. Nagy tanya környékén együtt gazdálkodtak, azoknak termett a legtöbb búzájuk, 1890-91-ben kb. 70 mázsa búza. Mondták is, na Sepernyieknek 70 mázsa búza termett... Ha valakinek több szik esett, parcellázáskor az oszt több földet kapott. Rös Károlynak jutott 22 hold. Nem ér az 2 holdat sem. 1905-ben törték fel... A múlt század 60-as éveiben a tengerit is elszórták, mint a búzát, csak ritkábban. Azután jött divatba a pergető, a 80-as évekbe. 1893-94-ben csak úgy vetettünk, hogy egy darabon víz volt, azután poronty. Csak a porontyra tudtunk vetni, a porontyokon termett valami, közbe kaszáló volt... A határ nagyobb része herceg Esterházy Miklósé volt, és Móricz Pálnak volt még nagyobb darab földje a

¹⁸ WELLMANN 1961, 346–350.

¹⁹ BOYM 2001, 49–50, ASSMAN 1999, 57–59.

határból. Móricz Pál a herceg ügyvédje volt. Móricz Pál és a herceg is a falu közösségének hagyták a földet, de a gazdák elhuncutkodták és maguk között osztották szét.”²⁰

Ebben a narratívában az uradalmi és a jobbágyföldek elkülönítésének, a határrendezésnek, valamint a gazdálkodásnak az emlékezete tárul elénk. A földek jobbágyi vagy földesúri eredete és a jobbágyfelszabadítás sem jelenik meg a múlt számon tartott eseményei között, a polgári földtulajdon kialakulását a határrészek, földdarabok és a tulajdonjog mitikus eredete, illetve a birtokbavétel legendás történetei helyettesítik.²¹ A két adatközlő tehát Anonymus és az egyéb gestaszerzők mintájára népesíti be komádi családokkal a település határát (a gesta motívumai a 19. századi populáris irodalom közvetítésével válhattak a helyi folklór részévé²²), amit éppúgy a hagyomány őrzött meg, mint a határhasználat és a termelés más mozzanatait: az egykori vízzel borított és mocsaras szántók és kaszálók speciális megmunkálását, egy-egy kimagasló és a falusi közvélemény számára presztízst jelentő terméseredményt („mondták is, na Seprenyieknek 70 mázsa búza termett”) vagy a falu közösségére „hagyott” Esterházy-birtok „szétosztását.” (Ennek szintén nem a jogi aktusa, hanem informális mozzanatai: a gazdák egyéni érdekeinek és befolyásának az érvényesülése maradt meg, ám ez az „elhuncutkodás” az adatközlők számára nem különösebben visszatetsző.)²³

A szóbeli tradíció adja tehát a parasztemberek ismereteinek forrását (időhorizontjuk 3-4 nemzedéknyi idő, 80-100 év), amit személyes tudásként adnak tovább az etnográfusnak. A narráció sémája mégsem változatlan. A Hati sziget és birtok eredetét legenda övezi (és a „nagy víz idejére” datálódik), utóbb azonban a múlt történeti periodizációját, laza időrendbe illesztését és „pontos” adatokhoz kötését figyelhetjük meg (1890-91-ben 70 mázsa búza termett, a legelőt 1905-ben törték fel, a pergető a '80-as években terjedt el). E „történelmesítés” megítélésem szerint a narratív szituációból: a tudományos interjú igényéből és az „adatközlői” szereppel való azonosulásból adódik, ugyanakkor az elbeszélés egy ponton T/1. személyre vált („1893-94-ben csak úgy vetettünk, hogy egy darabon víz volt”²⁴), ezáltal az emlékezők a közösségi múlt részesévé és az orális hagyomány alakítójává válnak.

²⁰ Vásári Gyula (sz. 1891. Komádi) és Molnár Gyula (sz. 1887. Komádi). Néprajzi Múzeum, EA 2616.

²¹ Osváth Pál sárréti csendbiztos és helytörténész az 1870-es évek közepén Hathi pusztáról, mint 16. századi önálló faluról talált feljegyzést. OSVÁTH 1996 [1875], 272.

²² MIKOS 2007, 116.

²³ Az 1863-as úrbéri egyezség szerint Esterházy Pál az uradalmi legelőt és más vízmentesített területeket (13500 hold kivételével) a komádi volt úrbéres lakosságnak engedte át, akik ezért 20 év alatt 20 ezer forintot kötelesek fizetni. Az említett Osváth Pál, aki feltehetően Tisza Kálmán híve volt, úgy tudja, hogy a „hercegi háznak jutott birtokot Tisza Kálmán és társai vették meg, kik közül Tisza Kálmán azon az okon mert Komádi város az ő közvetítésével óhajtott a birtokhoz jutni, a vétel után mindjárt felhívta a lakosságot, hogy a vett birtokból annyit enged nekik át, amennyit meg bírnak venni, és 1868-ban 2580 hold földet 60 frtjával csakugyan meg is vettek.” OSVÁTH 1996 [1875], 274.

²⁴ Az egyik adatközlő ekkor 2, a másik 6 éves.

II. A gazdálkodás stratégiái

A paraszti gazdálkodás vizsgálata a hazai agrártörténet-írásban meghonosodó családi gazdaság csajanovi modelljére épült: ez a paraszti birtok önellátását feltételezte, melyben a piaci részvétel legfeljebb kényszerű vagy járulékos szerepű. Nem idegen ez a szemlélet a hazai néprajztudománytól sem. Igaz, Molnár Mária a hazai társadalomnéprajz összefoglalásában bonyolult tipológiát alkot a saját szükségletre és a piacra termelés kombinálásával (önellátó, hiányos önellátó, önellátó és felesleget termelő, önellátó és piacra termelő, hiányos önellátó és piacra termelő gazdaságok), utóbb azonban azt írja, hogy a parasztgazdaság „jellegéből” adódóan, azaz tértől és időtől függetlenül „elsősorban háztartása ellátására termel.”²⁵ Mohay Tamás egy két világháború között készült parasztnapló feldolgozása nyomán az önellátás és az árutermelés „megszokott dichotómiáját”, mint értelmezési paradigmát elveti, mégis Nagy Sándor ipolyinyéki gazdaságát (akitől a napló származik), illetve gazdasági magatartását az 1980-as évek eleji mezőgazdasági kistermelők szociológiai vizsgálata során keletkezett tipológia szerint jellemzi (piac által nem érintett, piacérintett, piacorientált, piacra szerveződő).²⁶

E munkák sajátossága, hogy az eltérő gazdálkodói habitusokat a termelés piacivá válását jelző stadiális tipológiákhoz rendelik hozzá (a piac ezekben önálló és személytelen entitásként jelenik meg), azaz a sokféle magatartásformát az etnográfusok és a történészek egyaránt saját fogalmaikkal és modelljeikkel interpretálják, s a termelés „paraszti” minőségeként homogenizálják. E tanulmányban ehelyett továbbra is azt tartom szem előtt, hogy a gazdálkodásnak maguk az egykori szereplők milyen jelentéseit, illetve emlékezetét alkották meg. Hoffmann Tamás 1953-ban a Békés megyei Dévaványán a következő interjút készítette:

„Mink már vadmadár-tojást nemigen szedtünk, de az apám idejében még voltak olyanok, akik szedték kint a csíkot. Mi csak annak örültünk, ha a laposban vadruca tojást szedtünk. Mert akkor szabad világ volt. Ahol csík volt, ott a víz soha nem fagyott be, mert az olyan töbörben van. Olyan kis horoggal is fogtak halakat. Több volt egy zsinóron, azt leengedték.

²⁵ Fél Edit és Hofer Tamás hasonló következtetésre jut: „Ha egy közgazdász megkérdezné az átányi parasztembereket, hogy gazdaságuk milyen arányban termel önellátásra s milyen arányban piacra, eladásra – nem értenék a kérdést, nem értenék, hogy miért lenne itt szó két különböző kategóriáról. Minden, amit megtermelnek, a család javát szolgálja – egyesek közvetlenül, mint a búza, amiből liszt és kenyér lesz, mások bizonyos átalakulás után.” FÉL–HOFER 1997, 457, MOLNÁR 2000, 494, 501.

²⁶ MOHAY 1994, 137, 173, KOVÁCH 1988, 92–96.

Az olyan szegény emberek elmentek innen a gyarmati, szeghalmi, komádi birtokok-ra aratni. De jobban nyomtatni jártak el, aratni, az ritkábban volt. Szombaton este, ha haza akartak jönni, meg kellett kötözni a lovakat, mert a betyárok ellopták. Egy meg vigyázott mellettük. 3-4 hétig is elvoltak. Kerestek 4-5 köből életet. A hegyeken túl nem jártunk át, ott már nem is igen van termés. Az apám meg a sógorai összefogtak, így négyen voltak összefogva. A Baki sógor azt mondta, hogy ő nem köti éjjelre a kocsihoz a lovakat, hanem majd legelteti. Mégis ellopta tőle a betyár. De meg az uraság adott takarmányt, szénát, teljes ellátás volt. Meg amikor rostáltak, akkor loptak második búzát abraknak. Ha meg nyomtatott, akkor is csak harapott, mikor jól megjáratták a lovat, a szűrű szélébe állították, hadd harapjon. Nem volt az rosszabb, mintha a kettős ekét húzza.

Itt a mi utcánkban olyan szegények voltak, hogy csak 3 helyt öltek egy kis malacot. Mert hát minden víz volt... 63-ban szűk esztendő volt. Az apámnak két lova volt, meg egy szekér. Azt a jászol be volt tapasztva, leverte és megetette a nádat. A gyerek reggel egy kis tengeris kenyeret kapott, este meg egy kis tengeri kását zsíros kanállal széjjel nyomkodva. Az én gyerekkoromban az volt a jelszó a családban, hogy a málé, meg a tengeri kása a jó kenyérpótlék, tej az volt bőven, de zsírozó az nagyon szűken. Aztán a tengerit megörölték, a lisztet megkeverték, kiöntötték és tepsiben megsütötték, ez volt a málé. Ha megfőzik kotliban, azt zsíros kanállal kiszaggatják. De mikor már a földek felszabadultak, akkor jó világ volt. Az a szűkös idő 92-ig tartott. Már mikor az iskolát elhagytam, azután jó volt, de még akkor is csak úgy ettünk, hogy a földre kitettek egy pokrócot, azt ettünk ott fatálon. Már 900-ra özön termett itt a határ... Búza az itt nemigen termett meg, ha termett is, kicsi volt, a föld még gyep volt. Mikor 20 éves voltam, az első gazdám nem sütött soha tiszta búzakenyeret, hanem rozssal kavarta meg. Kölest és zabot is egy kicsit vetettek, krumpli az nemigen volt. Kása nélkül egy nap se múlt, különösen nyárban. A gazdáknál minden fölöstökre egy nagy bogrács öreg kása volt, délbe meg kenyér, este meg a sületlen lebbencs. Volt olyan gazda, aki nemigen adott rendesen a cselédnek, de az ilyent elnevezik ennek meg annak.

Az olyan magunkfajta embernek sokat kellett dolgozni. Az apám nem adott semmit, cselédnek voltunk, azt dolgoztunk. Aztán meg béreltünk földet. Apámnál zsíros kenyeret, puliszkát, málét meg görhét ettünk, azt láttam, hogy a szomszédban – ott lakott egy olyan jobb gazda – fehér kenyeret esznek, hát odamentem. Azt mondta az apám, majd meglátod, hogy édes volt az anyád teje, keserű a más kenyere. Engem csak a szükség vitt rá, hogy munkába menjek... Az apám nem termelt annyi búzát, hogy egész évre

elég lett volna kenyérnek. Volt úgy, hogy 24 köből kellett volna, azt csak 14 lett, hát tett hozzá rozsot.”²⁷

Az elbeszélő a mindennapi létfenntartás gondjait és praktikáit örökíti meg.²⁸ Gyermekként hozzájárul a saját és a családja megélhetéséhez, és szocializációjának talán legfontosabb tapasztalata az ennivaló, elsősorban a kenyér szükségessége (többször említi a „szűk esztendőt” vagy a „szűkös időt”). Fél évszázad távlatából is számon tartja, hogy az egész évre szükséges 24 köből búza helyett 14 köből termett, a narratívában többször visszatérő motívum az étkezés, a gazdákat aszerint minősíti, „adtak-e rendesen a cselédnek”, és oda szegődik, ahol „fehér kenyeret esznek”, de a praktikák része a takarmánylopás is. A létfenntartás és a kényszerű napi döntések azonban nemcsak a gyermekkor tapasztalata, hanem a családi hagyomány része (az 1863-as alföldi éhínség idején az apja náddal etette a jószágot), igaz, az elbeszélő megpróbálja eltávolítani és lezárttá tenni a múlt így megélt szakaszát. A cezúra ezúttal is a határrendezés, ami – az előző narratívákkal ellentétben – a terméshozamok emelkedését eredményezi, ezáltal a „jobb világ” kezdetét jelenti („mikor már a földek felszabadultak, akkor jó világ volt. Az a szűkös idő 92-ig tartott... Már 900-ra özön termett itt a határ.”)

Az adatközlő tehát a szűkös életfeltételeket a természeti adottságokkal indokolja, ami feltehetően épp úgy e léthelyzet értelmezésének kognitív eszköze, mint az elbeszélés egyéb technikái. A szegénység megalkotott fogalmáról van szó, amelynek az attribútumai a közösség számára meghatározottak: a saját gazdaságból, azaz önállóan megélni nem tudók tartoztak vagy sorolták őket ebbe a társadalmi kategóriába („az olyan szegény emberek elmentek innen a gyarmati, szeghalmi, komádi birtokokra aratni”, „itt a mi utcánkban olyan szegények voltak, hogy csak 3 helyt öltek egy kis malcot”). S vajon hogyan helyezi el az emlékező önmagát és családját ebben a csoportban? Megpróbál távolságot teremteni, ami tudati konfliktussal, az elhatárolódás és az azonosulás folytonos elbizonytalanodásával jár, és a perspektívák (az ige-idők: ők és mi) váltogatásával fejeződik ki: „Mink már vadmadár-tojást nemigen szedtünk... annak örültünk, ha a laposokban vadruca-tojást szedtünk”; „Az olyan szegény emberek elmentek innen aratni... a hegyeken túl nem jártunk át, ott már nem is igen van termés.”

Ez a töredezettség, az egyéni, a családi és a falusi múlt mozaikjainak, illetve különböző időszakjainak összefonódása, s a személyes élmények és a közösségi tradíciók egysége, amelyben az 1863-as éhínség, a betyárvilág és az éjszakai legeltetés, az egymásnak segítő családtagok és az „uraság” kijátszása vagy a halfogás technikája és a kukoricamálé készítési módja

²⁷ Egry Zsigmond (sz. 1889. Dévaványa). Néprajzi Múzeum, EA 15324.

²⁸ A gazdasági antropológiában ennek különféle jelentésárnyalatokat magába foglaló elnevezései vannak (Subsistenzökonomie, economy of poor, economy of makeshift). GROH 1992, 54–113.

együtt van jelen, feltehetően a múlt megélésének és emlékezetének természetes módusza. A narratíva mégis az önazonosság nem konfliktus nélküli megalkotásának az eszköze lehet. Az emlékező a szegénységet és a „más kenyeren élést” nem szociális igazságtalanságként vagy a bér munka egyenrangú elfogadásaként, mint inkább szégyellnivaló bélyegként éli meg („csak a szükség vitt rá”). Ezt az apa szájába adott szentencia is nyomatékosítja („édes volt az anyád teje, keserű a más kenyere”), és amivel szemben a földszerzés, legalább bérlet révén, kínál alternatívát („aztán meg béreltünk földet”).

A következő interjút két évtizeddel később, az 1970-es évek elején Szabó István és Szabó László készítette az Ipoly-menti Vámosmikolán.

„Többnyire burgonyát termeltem sokat, meg oszt állatokat tartottam. Búzára én nem sokat adtam. Ebből a tíz hold földből szoktam egy hold burgonyát vetni és abba vót úgy, hogy 150-170 zsák burgonyát fölszedtünk egy esztendőben. Nekünk oszt abból kevés kellett. Ugye, mi kellett volna megenni? Esetleg az apraját megették a disznók, a többi meg behordtam kocsival Esztergomba. Úgyhogy háromszoros árat, négyszeres árat kaptam, mint hogyha búzával lett volna bevetve a föld. Sokkal többet hozott. A föld többi részében vót egy kevés búza, hogy szalma legyen, aztán takarmány. Lucerna, lóhere. Búzát olyan két és fél holdat vetettem, többet nem. A többi takarmánynövény volt inkább. Hát persze, felosztódott az azér. Lucerna volt, tavaszinak is köllött egy kis árpat ugyi, legalább egy fél holdat, vagy egy holdat, árpanak is, aztán lucerna is vót egy hold vagy, vagy kettő ugye, lóhere is egy kicsi és csalamádénak. Takarmányrépát termesztettünk az állatoknak télire. Meghát a krumplinak is ugye valami kellett. Fölosztódott az azér. Konyhakerti növényeket meg itthon termeltek a kertben, ami így köllött. A feleségem el szeret bíbelődni még most is. De most is annyit termel, hogy eladja.”²⁹

Az emlékező a család múltjának néhány mozzanatát is felelevenítette. Apja mindössze két és fél holdat örökölt, amit felesége hozományával és vásárlásokkal tíz és fél holdra növel. István öröksége, mivel négyen vannak testvérek, ugyancsak két és fél hold, amit ő is házassága, valamint földvétel révén egészít ki hat holdra. Ehhez bérel további négy holdat, állatállománya pedig, ahogy apjának és nagyapjának, 2 ló, 1 tehén, 2-3 növendék marha és 6-12 sertés.³⁰ A gazdálkodás tehát – ahogyan annak az adatközlő jelentést ad – generációról generációra a családi státusz reprodukcióját biztosítja.

²⁹ Vékony István (sz. Vámosmikola). A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 4897-03.

³⁰ A Szolnoki Damjanich János Múzeum Néprajzi Adattára 4897-03, SZABÓ I.–SZABÓ L. 1977, 462.

Az elbeszélésből a termelés egyéb részleteit is megismerhetjük. A kenyérgabonát a gazda nem tartja fontosnak (arra „én nem sokat adtam”), az inkább csak a szénát adja, és a vetés-szerkezet kalkulációjában is az állatok takarmányozása az elsődleges. A búza helyett pedig burgonyát termel, amit a piacon értékesít.

Vékony István kb. 10 holdon gazdálkodott, és áruja, amit évtizedekkel később is számon tart, nem több mint 150-170 zsák burgonya és egy-két növendékállat, mégis amikor gazdasága éves beosztását eltervezte, nagyobb készpénz-bevétellel és magasabb jövedelemmel kalkulál („háromszoros árat, négyszeres árat kaptam, mint hogyha búzával lett volna bevetve a föld”). A termelés optimalizálására törekszik („sokkal többet hozott”), ami kockázatvállalással jár, ugyanakkor a természeti és talajadottságok rugalmas adaptálását jelenti.³¹ Ezt szolgálta a saját birtokkal csaknem azonos nagyságú bérelt föld és a konyhakerti növények termelése is, ami ugyancsak piaci értékesítést tesz lehetővé.

Ebben a narratívában a létfenntartás és a gazdasági antropológia által ehhez kapcsolt magatartásformák (az alacsony termelékenység és a kényelmes munkatempó, a kockázatminimalizálás vagy az „elegendő élelem” prioritása³²) nem jelenik meg, az elbeszélő a bevétel növelését teszi a gazdálkodást szervező stratégiává. A termelés másfajta értékrendszere, valamint nyelvhasználata figyelhető meg egy orosházi gazda, Györgyi Lajos (1908-1981) visszaemlékezésében.

„Édesapám egy közepes képességű gazda volt. Fiatal korában, az 1900-as években a tőkés verseny még nem támasztott a paraszttal szemben nagy követelményeket. Az igények csak a technika fejlődésével tarthattak lépést, ha visszatekintünk a 60-70 évvel korábbi idők technikai fejlettségére, ez akkor még a városokban is »gyerekcipőben járt.« Nálunk, parasztnál gépesített háztartásról még nem is beszélhettünk, az utazások kényelme a mainak még csak nyomába sem ért. Ami igény volt akkor, különösen a tanyákon lakó parasztnak nagy átlagánál, ez kimerült abban, hogy legyen mit enni, olyan ruhánk legyen, hogy ne fázzunk (legfeljebb egy öltöny ünnepi ruhánk) és ha lehet, a birtokot növelhessük... Önállóságom kezdetén, 1931-ben, teli ambícióval magam is latolgattam, hogy a belterjes gazdálkodás mely ágának a megvalósításával kezdjem. Tanyai lakosként adott helyzetem volt, forgótőkémet szerény volt, és a felvevő piactól jelentős távolságra termeltem. Így a napi piacozásra nem gondolhattam, de ilyen vágyam se volt. Azzal a 12 kat. hold szántóval, melyet szüleimtől bérbe vehettem,

³¹ SZABÓ I.–SZABÓ L. 1977, 465–466.

³² GROH 1992, 66–67.

kezdték az önálló gazdálkodást. A talaj adottsága jó volt. S ami nagyon lényeges volt, lucerna diszlett rajta és bő termést adott, évente négyszer kaszálhattunk, de ha hosszú, meleg, esős volt az ősz, úgy nem ritkán ötször is. A lucerna sikeres termesztése számomra döntő volt, mert nagy kedvvel termesztettem, hogy törzsállat tenyésztéshez foghassak...

Ki is béreltük³³ több évre 90 mázsa búzáért és évenként 1 db 140 kilós hízósértéért. Ez a bérlet akkor még merész vállalkozásnak számított a kis gazdaságunk számára, de mert ott volt helyben és a két kat. hold legelő egész tavaszon és nyárelőn a legtermészetesebb takarmányt biztosította az egyre szaporodó legelő állataink számára, így vállaltuk a rizikót. Némi biztosítékot jelentett a feleségem tulajdonát képező 14 kat. hold bérbe adott földért járó haszonbér, amely földterületet a nagy távolsága miatt sohasem vettük saját kezelésbe. De bízunk abban is, hogy a kezelésünkbe került 33 kat. hold szántón már gazdaságosan ki lehet használni 4 igás lovat, így a talajmunkákat idejében jó minőségben tudjuk elvégezni, aminek nyilvánvalóan lesz majd termésfokozó hatása... Nagy súlyt helyeztünk rá és nagyon fontosnak tartottuk az okszerű vetésforgó betartását. Az volt akkor a kialakult véleményem, hogy a vetésforgó következetes betartása már maga képes 20-25 % terméstöbbletet biztosítani. Mi akkor az úgynevezett norfolki négyes vetésforgót alkalmaztuk...

Az 1930-as években a magyar kisbirtok általában tőkeszegény volt. Így a folyamatos termelést biztosító legszükségesebb forgótőkével sem rendelkeztek. Ebből aztán az a baj származott, hogy a kisebb-nagyobb, de halaszthatatlan kiadásaira valamit mindég a piacra kellett vinniük, mert a kiadásait biztosító árut nem mindég akkor értékesíthették, amikor annak idényszerűen a legjobb ára volt... ki tudja hány és hány paraszt élt állandóan szűkös pénzügyi helyzetben csak azért, mert forgótőke-szegény volt, és nem volt kevés azoknak a parasztgazdaságoknak a száma sem, akik azért kerültek tőkeszegénységbe, mert megszállottjai voltak a földingatlan vásárlásnak... Mi, akik átéltük még fiatalon az első világháború utáni világgazdasági válságot, megfogadtuk önmagunknak, hogy a leendő gazdálkodásunkat úgy igyekszünk kialakítani, hogy biztosított legyen egy optimális forgótőke-szükségletünk. Arra helyeztünk főszólyt, hogy csak olyan újításunk legyen, olyan beruházást eszközöljünk, amely jövedelmezőnek ígérkezik. Egy példa: még földes tanyai szobában laktunk búbos kemencével, de már saját traktorral és hozzávaló munkagépekkel rendelkezünk..."

³³ Ti. a szomszéd tanyaföldjét.

A terjedelmes memoárból csupán részleteket tudunk idézni, ám ez is szemlélteti Györgyi Lajos gondolkodásának és a múlt elbeszélésének a korábbiaktól eltérő módját.³⁴ A takarékos életmód, a szorgalmas munka, valamint a független léthelyzet áthagyományozódó családi érték („munkára nevelődtünk..., olyan birtokkal rendelkezünk, ami egész éven át állandó munkát” kíván), mégis szembetűnő kulturális különbséget teremt önmaga és az előző generációk között. Ők ugyanis – interpretációja szerint – megelégedtek az élelmezés és a ruházkodás elemei igényeinek kielégítésével, valamint a földbirtok gyarapításával és a szemre tetszetős állatállománnyal, amit a „tőkés versenyt” nélkülöző „külterjes gazdálkodás” biztosított. De a tudati elhatárolódás része az elődök „hagyományos” paraszti életformájának és értékrendjének elutasítása is.

Györgyi Lajos a gazdasági válság éveiben önállósodik, ami egy tudatos és kiszámítható családi-örökösödési stratégiaként jelenik meg a visszaemlékezésben. A katonai szolgálat letelezése után, 1931-ben (23 éves korában) veszi feleségül menyasszonyát, és kap 13 hold bérföldet szüleitől, a hozzá tartozó állatokkal (2 ló, 1 tehén, 1 anyakoca és hízó), valamint gazdasági felszerelésekkel. Felesége egyes lány, aki szintén 13 holdat kap, és mivel leendő „lakásunk már tető alatt volt Pusztaföldváron” (eben szintén a szülei segítették), semmi sem gátolta az önálló gazdálkodás elindulását.

Erről hosszan ír a szerző, ami alapján egy ambiciózus, a „korszerű” termelés újabb és újabb lehetőségeit kereső és megvalósító öntudatos gazda alakja tárul elénk. (Az emlékirat fejezetcímei is árulkodóak: „cél, hogy korszerű legyen a gazdálkodásom”, „terveim”, „eredmények, új feladatok”, „újabb rizikóvállalás”, „a siker mindég ösztönzőleg hat”, „egy újabb vállalkozás”.) Törzskönyvezett és államilag ellenőrzött baromfi- és sertéstenyésztést folytat,³⁵ baromfikeltető- és tejfölözőgépet vásárol, az 1930-as évek közepén kedvezőnek ítélt banki kölcsönből tenyésztinókat és –bárányokat szerez be, a norfolki négyes vetésforgót vezeti be, és a

³⁴ A *Paraszt szemmel* című, több mint 900 oldalas kézirat az 1970-es évek második felében készült, Györgyi Lajos (talán a feleségének vagy egy gépíró nőnek) diktálta a szöveget, az egyes fejezetek laza kronologikus rendben, illetve tematikus egységek szerint követik egymást. A memoár a szerző halála miatt befejezetlen maradt, az 1946-47-es politikai események felidézésével zárul, holott – miként tervezte – a következő időszakokból is lett volna mit elmondania. 1944-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagja, majd 1945 és ’49 között a Kisgazdapárt országgyűlési képviselője. Ezt követően orosházi tanyáján próbálta újjászervezni gazdaságát, ám *kulákként* sorozatos megaláztatások érik. Városi házából kiköltöztetik (saját kamrájában húzza meg magát), és mivel helyben nem kap munkát, az Országos Sertéstenyésztő Vállalat dunakeszi telepének segédmunkása, később telepvezetője lesz. 1956-ban újra Orosházán találjuk: a kertészet, majd a helyi termelőszövetkezet dolgozója, ám 1963-ban ismét költözni kényszerül. Budakeszin kertészeti munkás, és itt megy nyugdíjba 1971-ben. A kéziratból az Agrártörténeti Szemle közölt az 1930-as évek gazdálkodására részleteket. Néprajzi Múzeum, EA 15992/I-V, GUNST 2000, 201–268.

³⁵ Ő kérte, hogy baromfitelepét – a korszerű tenyésztés, valamint a folyamatos értékesítés érdekében – a Földművelésügyi Minisztérium Baromfiteyésztési Főosztálya felügyelje.

növekvő takarmányigény biztosítására további 21 hold földet bérel, ami az időszakos munkások és napszámosok alkalmazása mellett, 3 állandó cseléd tartását tette szükségessé.

A „korszerű” technológia a gazdákkal való együttműködést és az újabb vállalkozásokat is ösztönzi. Három társával „szövetkezeti alapon” vásárol silótöltő gépet, egy gépész „barátjával” pedig bérszántást és bércséplést végez. Nem kevésbé fontos számára az önképzés és szakismereteinek folytonos bővítése, valamint a kisüzemi számtartás bevezetése, emellett tagja lesz a szakmai és érdekképviselői funkciót ellátó Baromfitenyésztők Országos Egyesületének is. Végül, az orosházi gazda a két világháború közötti agrármarketing szinte minden lehetőségét kihasználja: évről évre részt vesz pl. a budapesti országos mezőgazdasági kiállításokon és vásárokon; a baromfi exportjában pedig szakember segítségére támaszkodik.

Györgyi Lajos a két világháború közötti gazdálkodására emlékszik vissza, és eközben a paraszti termelés modernizációjának, tőkésedésének és piacodosásának ideáltípusát alkotja meg. *Belterjes gazdálkodásról, talajerő-utánpótlásról, forgótőkéről, tőkés versenyről, jövedelmezőségről* ír (olyan terminusokat, kifejezéseket használ, mint *agrárrolló, az inflációs koronát devalválták, tuberkulin próbák* stb.), azaz e modernizáció – a szakigazgatás, az érdekképviselők, illetve a szaklapok által kialakított és közvetített – nyelvi univerzumát használja.³⁶ Ezáltal olyan értékrendszert teremt, melynek az egyéni érdekelttség és haszon, a vállalkozói önállóság és rizikóvállalás, a szövetkezeti együttműködés, valamint az állam kezdeményező szerepe és szakmai felügyelete egyaránt része. S ez a parasztság társadalmi emancipálódásának és nemzeti integrációjának is az eszközévé válhat. („Fiatalok voltunk, bírtuk és szeretjük a munkát, alkotni akartunk, magunknak, a családnak és a nemzetünk javára.”)

Ha e fejezetben idézett három szöveget összehasonlítjuk – a tapasztalati világok, a mentalitások, illetve a múlt elbeszélésének különbségei könnyen felismerhetők. A dévaványai Egry Zsigmond narratíváját a létfenntartás és a generációról generációra öröklődő szegénység tapasztalata szervezi. Mozaikosságot és az idősíkok váltogatását figyelhettük meg, ugyanakkor történeteket idéz fel (pl. az éjszakai legeltetést), amivel a múlt életszerűségét teremti meg. A vámosmikolai parasztember, Vékony István gondolkodását, bár csak 10 holdja van, gazdaságának precíz beosztása, a piaci értékesítés és a haszonszerzés vezérli (még ha ez mindössze néhány pengő vagy fillér), s mintha az elbeszélése is ezt a folytonos kalkulációt rekonstruálná, ami szintén a valóság benyomását kelti („lucerna volt, tavaszinak is köllött egy kis árpát ugyi, legalább egy fél holdat, vagy egy holdat, árpának is, aztán lucerna is vót egy hold vagy, vagy kettő ugye”). A rendszeres eladás, az állandó számítás, ami tehát független a birtok

³⁶ Györgyi Lajos a Baromfitenyésztők Országos Egyesületén kívül a Békés vármegyei Gazdasági Egyesületnek és a járási adófelszámolási bizottságnak volt a tagja, majd az 1940-es évek elejétől községi gazdasági előjáró.

nagyságától, nem azonos a vállalkozói szellemmel – az sokkal inkább Györgyi Lajos gazdálkodását jellemzi. Ő nem csupán a „napi piacozást” utasítja el („ilyen vágyam sem volt”), hanem az előző generációk és a kortársai „külterjes” gazdálkodását is, amit egy átfogó kulturális értékrendszer részeként jellemez („ami igény volt akkor, különösen a tanyákon lakó parasztok nagy átlagánál, ez kimerült abban, hogy legyen mit enni, olyan ruhánk legyen, hogy ne fázunk, és ha lehet, a birtokot növelhessük”). Az általános tudás birtokában nagyobb perspektívában tekint vissza a paraszti világra, narrációja lineárisan halad, közben racionálisan érvel, elvont fogalmakat használ, és az életszerűség, a beleélés helyett, a minden kétséget kizáró tényyszerűség igazolására törekszik.³⁷ Az eltérő narratíváknak többféle oka lehet (Egry Zsigmond az etnográfussal beszélgetett, Györgyi Lajos a memoárját fogalmazta), ám ezek között talán az 1950-es évek elején még eleven emlékezetközösség bomlása is helyet kapott.

III. Az innovációk emlékezete

Az orosházi gazda visszaemlékezésében az agrármodernizáció nyelvének és absztrakt tudáskészletének internalizálását figyelhettük meg. De vajon a falvakban ez volt a gazdálkodás ismereteinek egyedüli forrása? A következő interjúrészletek erre a kérdésre adnak választ.

„1910-11-ben termeltünk nagyban a búzát. Nyóc magyar hódban 80 mázsa árpám vót. Akkor az vót az első, akinek több búzája vót. Ha 50 kilogrammal is, csak több legyen. Kérdezték az emberek egymástól: na, elégteltél? – El. – Mennyi lett? – Nekem még több lett, ennyivel és ennyivel – mondták. Fagerendelyű ekével szántottam fiatal koromban. Bácskai ekének mondtuk. Azután terjedt el a Sack eke. Kettős ekét is tartottak a nagyobb gazdák. Vót Vatainak meg Szeghőnek. Szeghőnél négy ökörrel szántottak vele... Gazdálkodó emberek sokszor beszélgettek a faluházánál, nemegyszer mondták, hajják, nem jó volna ezt a régi földet megugározni nekünk, ugarnak hattuk, majd megszántottuk négyszer, bevetettük búzával és bizony olyan búza lett a darab földön, hogy csodálkoztak rajta. Még a szegényemberek is azt mondták, haj de jó.”³⁸

³⁷ E kétféle gondolkodásmódra és verifikációs eljárásra („a történetek életszerűségükről, az érvelések igazságukról győznek meg”) BRUNER 2001, 27–28.

³⁸ Kapusi Ferenc (sz. 1883. Sajóecseg). Molnár Balázs saióecsegi gyűjtése (1963). A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi Adattára 1714.

„Amivel én szántottam gyerekkoromban, kovácsolt vasból volt. Ráhúzódt a vasa, nem anyával fogattuk rá. A vas a csúszója volt, ami most ekefő, az is vas volt. Szarva fából volt, és a gerendelye fa volt. A Vidacs eke 1893-ban jött be. Amikor a faekét használták Tardon, az uraságnak Vidacs ekéje volt. 1896-1900 körül volt először vetőgépe Tardon a papnak és a zsidónak. Őket utánozták a gazdák.”³⁹

„A mi időnkben ezelőtt vótak a kanalas gépek. 50-60 éve biztos megkezdtek a használatát. 42 éves vagyok, de a gyerekkorom óta mindig látom. Vót itten Szabó Pálnak, az vót a legelső gép a faluban, büszke is vót rá nagyon, mert olyan parasztgazda féle. Ha idegen ember gyött, ha venni akartak tőle, kérdezték tőle, hol van, hol keressék, csak mondták, keresse azt az embert, akinek 16 soros vetőgépje van, úgy megtalálja. Úgy mondom, hogy az öregektől hallottam, fennmaradt ez, úgy tájszólásnak emlegették.”⁴⁰

Már olvashattunk olyan interjúrészletet, mely pontosan idézte fel egy-egy év kimagasló terméseredményét. A 80 éves sajóecsegi gazda szintén „határozottan” emlékszik a fél évszázaddal korábban betakarított gabona mennyiségére, ami a falusi kommunikáció állandó témája volt, és az egymás közötti versengés, illetve a presztízs növelésének az eszköze lehetett. Hasonló szerepe volt a korszerű talajművelésnek, pl. a 4 ökörral húzott kettős ekéknek is, melyek használatát az adatközlő a név szerint említett „nagyobb gazdákhoz köti.”

A napi beszélgetések nemcsak a termelés mázsákban és literekben mért eredményességéről informáltak, és helyezték el ez alapján az egyént a falusi hierarchiában. Az adatközlő olyan diskurzusokat idéz, melyekben az ugar hagyásáról a gazdák együtt döntenek, azaz a közösségi-tapasztalati tudás érvényesül. (Talán nem véletlen: a döntés színtere a település hatalmi centruma, a faluháza.) Megfigyelhetjük továbbá, hogy a parasztember elfogadja a határozatot („beszélgettek..., mondták”, „ugarnak hattuk, megszántottuk, bevetettük”), amit annak eredményességével és a „szegényemberek” számára is hasznos voltával indokol. A narratívában tehát egyszerre és nem egymást kizáró ellentétként van jelen a gazdálkodás „hagyományos” eleme, az ugar hagyása, ami a közösségi tudást reprezentálja, valamint az individuumhoz kötött és az egyéni presztízst növelő újítások (a kettős ekék használata).

Mások mintaadása fogalmazódik meg a következő szövegekben is. A tardi parasztember fiatalkorában fagerendelyű ekével szánt, a vaseke és a vetőgép a falu rendies tekintélyeinek

³⁹ Pelyhe József (sz. 1874. Tard). Fél Edit tardi gyűjtése (1951). Néprajzi Múzeum, EA 2371.

⁴⁰ Joó (?) (sz. 1908. Tiszaigar). Hofer Tamás tiszaigari gyűjtése (1950). Néprajzi Múzeum, EA 4091.

(az „uraság” és a pap), valamint a sikeres gazdálkodással minden bizonnyal szintén elismerést szerző zsidó birtokos kezdeményezésére terjed el, az ő tudásuk internalizálódik a közösség értékeként. A tiszai narratíva pedig arra utal, hogy maga az újítás, a föld megmunkálását korszerűsítő technológia válik az emlékezeti hagyomány részévé.

Az egykori szereplőknek adtuk át ezúttal múltjuk megalkotásának lehetőségét – ennek további értelmezése aligha szükséges. Annyi azonban bizonyos, hogy amikor az etnográfusok érdeklődésére az adatközlők a termelési kultúra részleteit (a határhasználatot, a megélhetés módjait, az innovációkat vagy a tranzakciókat) felelevenítették, annak közösségi jelentéseit és diskurzusait, valamint életútjuk tapasztalatait is belefoglalták. Több narratívában egy földdarab birtoklása és művelése nemcsak a család folytonosságát biztosította, hanem a közösséghez tartozást szimbolizálta, ezért annak átadása, illetve megőrzése generációról generációra erkölcsi kötelességnek számított.⁴¹ E sajátos „ösiség” miatt vált a birtokrendbe beavatkozó tagosítás az idealizált és nosztalgikus múlt, valamint a jelen közötti szakadékká, vagy „véltette” úgy egy mezőkövesdi parasztember, hogy a földadásvételek a „mai napig” a rokonok között zajlanak.

E *hagyományörző* értékrendet, amit az 1970-es évek szociológiai kutatása a falusi népességhez kapcsolt⁴², mégsem tekinthetjük kizárólagosnak. Egry Zsigmond, a dévaványai földnélküli szegényember bizonyosan nem ragaszkodott az „ösi” birtokszervezethez, és a határrendezésnek másfajta, „racionális” jelentést ad (a termelékenység ezután növekedett, így a megélhetés biztosabbá vált – s talán nem véletlen, ő a „földek felszabadulásáról” beszél). Az orosházi gazda, Györgyi Lajos pedig az 1970-es években a parasztságot (a szülők és a nagyszülők generációját), mint homogén életformát mutatja be, és a megőrzéssel szemben a meghaladást, a változtatást teszi feltétlen értékévé.

Az idézett szövegek módot adnak az önellátás és a piaci termelés kategóriáinak újragondolására. Az előbbi és az utóbbi mögött is különböző gondolkodásmódok, cselekvések és személyközi kapcsolatok feltételezhetők, s ezek teremtették meg mindkettő jelentéseit. A dévaványai szegényember elbeszélésében az önellátás a létfenntartás napi kényszereivel azonos, tiszai sorstársa a vágyott autonómia feltételének tekinti, míg egy átányi gazda számára az autarkia a társadalmi státuszát és közösségi presztízsét reprezentálta.⁴³

⁴¹ NASH 1966, 34.

⁴² KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G. 1983, 26–27.

⁴³ Orbán Ferenc ezt úgy fogalmazta meg: „nem vettem se egy szálát, se egy szemet egész életemben, megvótunk a magunk vagyonába.” Fél Edit és Hofer Tamás átányi gyűjtése (1961). Néprajzi Múzeum, EA 12083.

A piacnak ugyancsak eltérő képzeiteit és az adásvételek sokféle gyakorlatát figyelhetjük meg. A vámosmikolai Vékony István narratíváját a kistételű eladások, a folytonos kalkuláció, a haszonként elkönyvelt bármily csekély bevétel élménye határozza meg. Azt nem tudjuk, hogy e jövedelmet a 10 holdas parasztember mire fordította, ám úgy tűnik, ez az állandóan ismétlődő cselekvés rögzült megszokássá és hosszú távon fennmaradó mentalitássá („a feleségem el szeret bíbelődni még most is. De most is annyit termel, hogy eladja”). Györgyi Lajos emlékiratában a két világháború közötti sikeres agrárvállalkozó ideáltípusát teremti meg, akitől elválaszthatatlan a piaci innováció: a baromfi exportra termelése, valamint a rugalmasság, a kereslet és a kínálat szabályozta árak figyelembevétele.

Bibliográfia

ASSMANN 1999

ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet*. Budapest, Atlantisz, 1999.

BALASSA 1960

BALASSA Iván: *A magyar kukorica*. Budapest, Akadémiai, 1960.

BELÉNYESY 1954, 1955

BELÉNYESY Márta: A földművelés fejlődésének alapvető kérdései a XIV. században. *Ethnographia* 65. 1954, 387–415, 66. 1955, 57–98.

BOYM 2001

BOYM, Svetlana: *The Future of Nostalgia*. New York, Basic Books, 2001.

BRUNER 2001

BRUNER, Jerome: A gondolkodás két formája. In: *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Szerk. László János–Thomka Beáta. Budapest, Kijárat, 2001, 27–58.

FÉL–HOFER 1997

FÉL Edit–HOFER Tamás: *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*. Budapest, Balassi, 1977.

GÖNCZI 1914

GÖNCZI Ferenc: *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése*. Kaposvár, Szabó Ny., 1914.

GROH 1992

GROH, Dieter: Strategien, Zeit und Ressourcen. Risikominimierung, Unterproduktivität und Mußpräferenz – die zentralen Kategorien von Subsistenzökonomien. In: GROH, Dieter: *Anthropologische Dimensionen der Geschichte*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1992, 54–115.

GUNDA 1934

GUNDA Béla: Tárgyi néprajzi adatok Felső-Borsodból. *Néprajzi Értesítő* 26. 1934, 1–16.

GUNDA 1937

GUNDA Béla: Népi mezőgazdálkodás a Boldva-völgyében. *Néprajzi Értesítő* 29. 1937, 45–70.

GUNST 2000

GUNST Péter: Egy parasztgazdaság az 1930-as években (Györgyi Lajos visszaemlékezései). *Agrártörténeti Szemle* 42. 2000, 201–268.

GYÖRFFY 1928

GYÖRFFY István: Takarás és nyomtatás az Alföldön. *Néprajzi Értesítő* 20. 1928. 1–46.

HOFFMANN 1963

HOFFMANN Tamás: *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában*. Budapest, Akadémiai, 1963.

IKVAI 1985

IKVAI Nándor: A paraszti gazdálkodás és változásai a Tápió mentén a XVIII–XX. században. In: *Tápió mente néprajza*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1985, 171–318.

KAPITÁNY Á.–KAPITÁNY G. 1983

KAPITÁNY Ágnes–KAPITÁNY Gábor: *Értékrendszereink*. Budapest, Kossuth, 1983.

KÓSA 1967

KÓSA László: Az Alföld és a hegyvidék gazdasági kapcsolata (Adatok a sarló-kasza eszközváltáshoz). *Ethnographia* 78. 1967, 22–40.

KÓSA 1980

KÓSA László: *A burgonya Magyarországon*. Budapest, Akadémiai, 1980.

KOVÁCH 1988

KOVÁCH Imre: *Termelők és vállalkozók. (Mezőgazdasági kistermelők a magyar társadalomban.)* Budapest, Társadalomtudományi Intézet, 1988.

MIKOS 2007

MIKOS Éva: Anonymus és a folklór, avagy esettanulmány arról, miképpen lett az ismeretlen mester műve mindenkié a 19. században. In: *Folklór és történelem*. Szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes. Budapest, Akadémiai, 2007, 102–122.

MOHAY 1994

MOHAY Tamás: *Egy naplóíró parasztember. Nagy Sándor élete és gazdálkodása a 20. század első felében Ipolynyéken*. Budapest, ELTE Tárgyi Néprajzi Tanszék, 1994.

MOLNÁR 2000

MOLNÁR Mária: Társadalmi tagozódás. In: *Magyar Néprajz VIII. Társadalom*. Szerk. SÁRKÁNY Mihály–SZILÁGYI Miklós. Budapest, Akadémiai, 2000, 484–531.

NASH 1966

NASH, Manning: *Primitive and Peasant Economic Systems*. San Francisco, Chandler, 1966.

OSVÁTH 1996 [1875]

OSVÁTH Pál: *Bihar vármegye sárréti járásának leírása*. Debrecen, Ethnica, 1996.

SZABADFALVI 1970

SZABADFALVI József: *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon*. Debrecen, KLTE, 1970.

SZABÓ I.–SZABÓ L. 1977

SZABÓ István–SZABÓ László: Az Ipoly-völgy népi társadalma. In: *Börzsöny néprajza*. Szerk. IKVAI Nándor. Szentendre, Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága, 1977, 443–486.

SZILÁGYI 2000

SZILÁGYI Miklós: Hagyomány és újítás a népi gazdálkodásban. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 39. 2000, 461–480.

VARGA 1973

VARGA Gyula: Határhasználat egy szabad paraszt faluban a XX. század első felében. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1. 1973, 139–154.

WELLMANN Imre 1961

WELLMANN Imre: Földművelési rendszerek Magyarországon a XVIII. században. *Agrártörténeti Szemle* 3. 1961, 344–366.